

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXXI (2024).
Книжка / Issue 2

DOI: 10.54664/RQBG5979

ФОРМИРАНЕ, УСТРОЙСТВО И ОРГАНИЗАЦИЯ НА БЕЖАНСКИТЕ ПОСЕЛЕНИЯ В ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 1913–1925 ГОДИНА

Иванка ДЕЛЕВА*

FORMATION, STRUCTURE AND ORGANISATION OF REFUGEE SETTLEMENTS IN BULGARIAN LEGISLATION IN THE PERIOD 1913–1925

Ivanka DELEVA

Abstract: *The main aim of the present paper is to clarify the nature and specifics of the formation of refugee settlements in Bulgaria in the period 1913–1925, both in the form of independent settlements and as smaller settlement configurations. The study traces the development of state, normatively grounded, theoretical formulations related to the structure and organization of refugee settlements. The analysis of the available source material makes it possible to draw conclusions about the development of the government's ideas on this issue and the increase in detail in the pre-planning, over time, in relation to its resolution.*

Keywords: *refugee settlements, normative provisions on refugee settlements.*

Изследователски интерес по отношение на бежанското движение към България от началото на XX век се наблюдава още от времето на самите исторически събития до наши дни. Въпросите свързани с него са различни, като част от тях са насочени към изследване на появата и установяването на конкретни групи бежанци в отделни райони на страната. Обект на настоящата разработка са източнотракийските бежанци и спецификите по установяването им в България през периода 1913–1925 година.

Придвижването на значителни преселнически маси към България през второто и третото десетилетие на XX век довежда до обособяване на множество бежански поселения, както под формата на самостоятелни селища, така и като по-малки селищни конфигурации – махали и квартали, в рамките на вече съществуващи селища. Механизмите, по които се изграждат и функционират тези поселения, са планирани и разработени от учредени за целта държавни изпълнителни органи, на основата на специализирано законодателство¹. С оглед намерението, формулирано в заглавието на предложения материал те са основен предмет на настоящия труд.

* **Иванка Делева** – доктор, уредник в РИМ – Бургас; България; @delevaiva@abv.bg

¹ Анализът е въз основа на съответните нормативни документи, разработени от управляващите страната през проучвания период (1913–1925 година).

В тази връзка цел на разработката е *изясняване същността и спецификите на конкретния аспект от бежанския въпрос, проследявайки развитието на нормативно обоснованите на държавно ниво теоретични постановки, свързани с формирането, устройството и организацията на бежанските поселения.*

Долната граница на посочената времева рамка се отнася към зараждането на бежанския въпрос след края на Втората Балканска война и сключването на Цариградския договор между България и Турция на 16/29 септември 1913 година. Подписаният документ регламентира нови държавни граници и съответно загуба на по-голямата част от Източна Тракия, което предизвиква засилен бежански поток към българска територия.

Що се отнася до *горната граница*, тя отразява акта на подписване на Анкарските спогодби между България и Турция на 18 октомври 1925 година, с които окончателно се потвърждава териториалната принадлежност на Източна Тракия към Турция. Разпоредбите на сключения договор поставят край на източнотракийския въпрос като оставят въпросните бежанци в пределите на българската държава. След посочената дата, на управляващите правителства се налага, проблемите по устройване на проучваните групи население да бъдат решавани на вътрешнополитическо ниво.

Независимо, че на бежанската тематика са посветени редица публикации в различен контекст, проучването на поставения в заглавието въпрос е съпътствано от ограничен историографски интерес. През втората половина на XX век са публикувани няколко обзорни съчинения на Стайко Трифонов, в част от които се изясняват и въпроси, свързани със законодателните инициативи, предприети от управляващите България в периода 1913–1925 година, систематизирани са и определени количествени данни относно числеността на бежанските потоци и разпределението им в регламентирани от държавата области [Трифонов, С. 1992]. Налице са също научни съчинения, съставени на основата на систематичния подход, в които на фона на цялостен анализ на вътрешната и външна политика на отделните правителства, управлявали през периода 1913 – 1925 година, се засягат проблеми, свързани с управленските концепции за регулиране на бежанските процеси, отразени в приетите основни закони, предложените за разрешаването им мероприятия и средствата за тяхното реализиране. В посочената тематична област се открояват съчиненията на автори като Георги Димитров [Димитров, Г. 1979; Димитров, Г. 1985], Тодор Косатев [Косатев, Т. 1975; Косатев, Т. 1983], Борис Боев [Боев, Б. 2021; Боев, Б. 2022, 108 – 126; Боев, Б. 2023] и др.

Отделни елементи от взаимозависимостта между законодателството на България и демографската политика в интересуващия ни период, с особено внимание върху възгледите за определени политики на управляващите страната, се представят в някои изследвания на Щелиян Щерионов [Щерионов, Щ. 2012, с. 27 и сл.; Щерионов, Щ. 2019, с. 329 и сл.] и на ръководения от него колектив [Щерионов, Щ. и колектив. 2018].

По отношение на общотеоретичните съчинения, в които се разглежда изследваният проблем можем да посочим обзорните публикации на Пенка Пейковска [Пейковска, П. 2019], Марио Александров [Александров, М. 2017], Йордан Мантарлиев [Мантарлиев, Й. 2015] и др.

Относно интересуващия ни период могат да бъдат посочени множество както всеобхватни, така и конкретни материали от популярен характер, посветени на разрешаването на бежанския проблем. От подобно естество са отделни публикации, а също статии и дописки във в. Тракия [Райчевски, С. 2022]², чиито автори Никола Константинов [Константинов, Н. 1925; Константинов, Н. 1923–1924; Константинов, Н. 1925], Димитър Попниколов, Наум Якимов [Якимов, Н. 1925, с. 1] и др. поместват своите преки наблюдения от настаняването на бежанското население в страната, относно отделни законопроекта и тяхното прилагане.

Като правят преглед на отделни архивни документи, част от изследователите представят определени решения на местните власти относно облекчаване положението на бежанците, без

² Вестникът е печатен орган на Върховния тракийски комитет. Неговият първи брой излиза на 14 януари 1921 г., като идеята е да се „разглежда тракийския въпрос в неговото минало, настояще и бъдеще, и да се защитават интересите на тракийските бежанци“.

да прилагат анализ на обнародваното съдържание. Други автори подхождат различно като наред с проблемите на страната след Първата световна война и общото състояние на бежанския въпрос, проследяват по-детайлно и аналитично бежанското движение. Те обаче не правят разграничение между групите население, придошли от Източна и Западна Тракия. Ограничени по своя обем, повечето изложения служат по-скоро за ориентация на читателите към същността на разглежданата в тях проблематика, без да дават пояснения за особеностите, съпътстващи установяването на източнотракийските бежанци в страната през периода 1913–1925 година.

В началото на ХХІ век темата за източнотракийските българи и устройването им на територията на България епизодично привлича научното внимание. В тази връзка се появяват публикации под формата на студии и статии, посветени на различни въпроси от изследваната проблематика, които се отличават с едностранчив географски и тематичен обхват на извършените проучвания³.

Като се направи обобщение на постиженията на съответните автори и се има предвид, че историографският обем по поставения в настоящата разработка основен въпрос е ограничен, можем да се заяви, че *пълно изследване по така формулираната тема не е известно*. Предвид това представената публикация има за цел да преодолее съществуващите празноти в конкретното тематично поле и да допринесе за по-детайлно изясняване на спецификите по формиране, устройство и организация на бежанските поселения в родното законодателство през посочения период.

Съобразно формулираната цел и наличния историографски материал по проблема, се определят следните основни задачи на проучването:

1) Диференцирано проследяване на теоретичните постановки, относно изграждане, устройство и организация на бежанските поселения, залегнали в съответните законодателни актове.

2) Разкриване идеите на управляващите за разрешаване на проучваните аспекти от бежанския въпрос.

Предвид поставените задачи изследването се опира най-вече на налични исторически извори – законодателните актове, публикувани в официалния раздел на Държавен вестник от интересувания ни период; стенографски дневници от заседания на Народното събрание, в които са отразени дебатите по приемане на съответните нормативни документи; материали, публикувани от Дирекция за трудовата поземлена собственост (1921–1924 година) и впоследствие от новосъздадената Главна дирекция за трудовите земеделски стопанства (1924–1926 година); документи от фондовете на Централния държавен архив, от Българския исторически архив към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Отдел „Държавен архив“ – Бургас, Регионална библиотека „П. К. Яворов“ – Бургас; документален масив, съхраняван в читалища, общински библиотеки и районни кметства, фондовете на отдел „История“ при Регионален исторически музей – Бургас и общинските музеи в региона.

Определено място сред разностранните видове извори, проучени във връзка с разработвания основен проблем, заема и устната информация – по време на теренни проучвания са анкетирани жители на някои от новобособените бежански поселения в Бургаска област.

В началния етап от изследвания период (1913–1920 година) въпросът с бежанците привлича вниманието на водещите политически сили в страната, както управляващи, така и опозиционни⁴. Броят и състоянието на пристигащите бежанци, изискват набелязване на ефективни

³ [Българските бежанци..., 2018]. Вж: [Делева, И. 2022, с. 222–230; Делева, И. 2022а, с. 324–348; Делева, И. 2022б, с. 159–172; Делева, И. под печат].

⁴ При преброяване на населението през 1920 г., при което са събирани данни (за месторождение) не само за придошлите в страната българи – „бежанци и имигранти“, но и други етноси, т.е. налично население след 1912 г., общият брой на бежанците (вкл. имигрантите) в България, за целия период от 1912 до 1920 г., възлиза на 142 167 души или 3 % от населението. Това е най-големият брой имигранти

мерки по отношение временното им настаняване и осигуряване на прехрана. За да овладее положението с придошлите бежанци, правителството на либералната коалиция, начело с Васил Радославов, се ориентира към очертаване на програма за заселването им в новосвободените земи – предимно в Западна Тракия⁵, като по този начин декларира своето виждане за разрешаване на бежанския въпрос.

За да осигури успеха на това си начинание, кабинетът предприема различни по своята същност и специфика действия⁶ – икономически, социални и законодателни⁷, като поредицата от законопроекти, по думите на правителствения представител Н. Генадиев се възприема за „част от цялостна Програма“⁸.

Най-ранните, в рамките на изследвания период, *нормативни актове*, в които се съдържа информация за проучваните процеси, са разработените от правителството на В. Радославов през периода 1913 – 1915 година „*Временни упътвания за настаняване на бежанците земеделци в селата и градовете*“, „*Временни наставления за раздаване на бежанците на дюкани*“, *обща упътвания и наредби на Централната комисия за бежанците* и пр. [ЦДА, Ф. 176К, оп. 3, а.е. 209, л. 206]. В тях се регламентира настаняването на бежанци, включително източнотракийски, основно в новоприсъединените към България територии. Същевременно изрично се отбелязва, че при недостиг на земя в Нова България бежанците ще се настаняват и в държавните совати в Плевенско, при дн. гр. Раковски, във Видинско, Ямболско, Пловдивско, Варненско, Кърджалийско и Бургаско [ЦДА, Ф. 176К, оп. 3, а.е. 209, л. 20а]. Според предначертанията на документите, установявайки се там, българите преселници получават възможност да се ползват от изоставените влашки, гръцки, турски и помашки имоти, от една страна като жилища, а от друга като база за организиране на стопанства, с които да си подсигурят поминък [ЦДА, Ф. 176К, оп. 3, а.е. 209, л. 18–20]. С оглед равномерното разпределение на бежанците, земеделците и скотовъдците се насочват към селата, а търговци, занаятчии и индустриалци – към градовете. При това се изисква местата за настаняване да са съобразени с климатичните, хигиенните и културните условия от които идват бежанците, което би улеснило адаптирането на преселниците към новата среда [ЦДА, Ф. 176К, оп. 3, а.е. 209, л. 196; Трифонов, С. 1992, с. 192].

Прегледът на тези документи позволява констатацията, че те са съставени от правителството с намерение да се регламентира настаняването на бежанците и снабдяването им с жилища и обработваеми земи, без процесът да предвижда изграждане на нови поселения. Устройването на проучваните групи население е планирано да се осъществи чрез предоставяне на безстопанствени жилища и поземлени парцели, които държавата придобива за целта чрез нарочен закон. Това е обусловено от липсата на намерение от страна на управляващите, на този етап, да разработват цялостна програма за установяване на бежанците в България. Същевременно трябва да се отбележи, че в идеен план това може да се посочи като първият правителствен опит, поселенията, в които се настаняват бежанци, да бъдат диференцирани в рамките на съществуващото общодържавно административно-териториално устройство, въпреки че не включва основаване и устройване на нови заселища, а се базира на съществуващи такива. Предприетите действия не променят основната позиция, на която стоят управляващите – да намалят и дори прекратят прииждането на бежанци в България, явление, чиито проявления са неочаквани и за което държавата не е подготвена.

По-конкретно съдържание, свързано с териториалното разпределение на бежанците „в указани от Министерски съвет райони“ [ДВ, бр. 214, 21.12.1920 г.]⁹, както и с **обособяване на бежанските селищни формирания**, имат постановките на *Закона за заселване на бе-*

въобще влизали в страната през XX век. 84 % от този бежански поток са българи. – [Пейковска, П. 2019, с. 38].

⁵ [Трифонов, С. 1992, с. 185].

⁶ ЦДА, Ф. 321К, оп.1, а.е. 2213, л. 46; а.е. 2222, л. 51 – 52; Ф. 176К, оп. 2, а.е. 1451, л. 47.

⁷ Българско дружество Червен кръст. Бежанският въпрос в България. София, 1925, с. 19.

⁸ СД, XVII ОНС, 5.06.1914 г., с. 1437.

⁹ Членове 1 и 5 от първоначалния вариант на ЗЗБОП от 21.12.1920 г.

жанците и обезпечаване на поминъка им (ЗЗБОП) [ДВ, бр. 214, 21.12.1920 г.] и Правилника за неговото прилагане [ДВ, бр. 281, 17.03.1921 г.].

Предмет на нормативния документ е заселването на бежанците, предварително териториално определено от Министерски съвет (член 1), а техният поминък се обезпечаваша според постановленията, включени в закона, като следващият член 2 съдържа пояснението кои от групите население се третира от закона като „бежанци“¹⁰. В текстовете на следващите клаузи, е даден израз на предвидените от централната власт целенасочени действия, чрез които се залага осъществяване на лансираното концептуално виждане. Те са от различно естество, като е даден приоритет на икономическите и социални мерки, чрез които да се подсилят препитанието и устройването на бежанците с жилища. Заедно с тях, се предвижда и финансово обезпечаване при първоначално настаняване на крайно нуждаещите се. За да се постигне функционалност и резултатност на планираното – в закона се залагат и организационни мерки – под формата на специално учредени организации и институции, контролиращи изпълнението на мерките. Внасянето за първо четене и обсъждането на проектозакона на ЗЗБОП в пленарната зала, става на редовно заседание на XIX ОНС, на 12 ноември 1920 година¹¹.

В изпълнение на заложените в ЗЗБОП разпоредби по отношение формирането на бежански поселения, на свое заседание от 10 февруари 1921 година, Министерският съвет приема постановление, с което разрешава на Министерство на вътрешните работи и народното здраве (посредством Бюрото за заселване на бежанците), „да заселва бежанците и осигурява поминъка им в окръзи и околии“, изброени в приложен списък, като конкретното изпълнение на постановлението е възложено на съответните окръжни управители [ДВ, бр. 277, 12.03.1921 г.; ДВ, бр. 281, 17.03.1921 г.]. В официално публикувания опис се изброяват 15 окръзи и околии, започвайки с Бургаски окръг, следван от Варненски, Видински, Врачански, Кюстендилски, Пловдивски, Плевенски, Русенски, Софийски, Старозагорски, Търновски, Шуменски, Мастанлийски, Петрички и Пашаелийски [ДВ, бр. 277, 12.03.1921 г.].

Правилникът за прилагане на ЗЗБОП потвърждава, наложената през предходното десетилетие практика, с решаването на бежанските проблеми да се натоварват специално създадени за целта комисии – в случая окръжни и околийски. На местно ниво те разпределят бежанците по населените пунктове (градове и села) с оглед на упражняването от тях занятие – земеделците селяни се насочват към селата, а лица, чийто поминък е свързан с града – в градовете (член 6). В тази връзка от същите комисии се очаква да набележат населените пунктове, които разполагат с поземлени площи за раздаване, както и преценка относно поминъчните условия на всяко избрано място (членове 13 и 14).

Числеността на подлежащите за заселване в посочените околии бежанци се съобразява с количеството обработваема земя – налична и необходима, за насочените към селата, а на онези в градовете се определя от възможностите за подсиляване на поминък (член 10).

Конкретна информация по отношение образуването на нови селища се съдържа в член 12 от Правилника. Разпоредено е това да става на места, където има благоприятни условия за съществуването на такива поселения, а преценката за наличието им е предоставена отново на местните околийски комисии. В параграф VI от Правилника за прилагане на ЗЗБОП се уточнява, че бежанците ще бъдат заселвани: 1) в населени места с или без утвърдени регулационни планове (член 57); 2) в нови махали на съществуващи селища; 3) в нови селища, построени на местата на стари разрушени такива или съвсем новопостроени.

Според член 58, нови махали при съществуващи селища се образуват, когато вътре в тях няма места за раздаване или има недостиг на такива, които могат да бъдат предоставени на предназначения за заселване в даденото селище бежанци. Заселването в махали може да се осъществи при условие, че в землището на определеното селище или близко такова, има сво-

¹⁰ ДВ, бр. 214, 21.12.1920 г., Виж също: в. „Тракия“, бр. 94, 24.04.1924 г., с. 2.

¹¹ СД, XIX ОНС, 12. 11. 1920 г., с. 565.

бодни държавни или общински земи за раздаване. В двата случая се препоръчва заселване на бежанци от едно и също село или околия.

Относно обособяването на нови селища, решението също принадлежи на местната околийска комисия, при условие, че се намери подходящо място за изграждането им (член 59). При разпределяне на бежанците по околии и селища, законът предвижда, в избраните райони да бъдат търсени климатични условия близки до онези в родните места на преселниците, както и да се търсят възможности планинските жители да се разпределят в планински области, а идващите от равнинни райони, да бъдат настанявани в полски местности (членове 93, 94). При избора на площи за нови селища и нови махали при стари селища, от комисиите се изисква да се съобразят и с определени санитарни условия.

Особено внимание се обръща на околията, където са констатирани огнища на малария – те са официално обявени в Държавен вестник и настаняване на бежанци там не се допуска [ДВ, бр. 13, 20.04.1920 г.; ДВ, бр. 15, 22.04.1920 г.].

Прегледът на информацията, която разкрива същността и спецификите на предприетите от централната власт мерки и средства, заложили в постановленията на Закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им позволява да се установи, че за разлика от предишни нормативни документи, в основата на новоприетия закон, в неговите изменения, допълнения и правилници, е разработена и детайлно развита концепцията за снабдяване на бежанците земеделци със земя, а на бежанците занаятчии – със съответните сгради за упражняване на занаята им, с цел осигуряване на поминък. Разискванията в Народното събрание, по предложените мерки и средства за осъществяването им, показват, че наличието на критично отношение се дължи на желанието предприетите от кабинета действия да постигнат по-голяма ефективност и практически резултати. Препоръките на опозиционните политически представители имат за цел да подобрят работата на специализираните ведомства и да бъдат избегнати обичайно срещаните бюрократични и административни слабости.

В разгледаните нормативни документи, българските управляващи за първи път разработват въпроса за териториално разпределение на бежанското население на територията на страната, в конкретни, определени от Министерски съвет райони. Във връзка с устройването на бежанците, освен осигуряването на обработваема земя, в текстовете се предвижда и настаняването им по населени пунктове, като освен в съществуващи селища, заселването е предвидено да се осъществи и в новообособени поселения и махали, застроени с нови жилища. С оглед изграждането на бежански поселения на нови места, законът залага жалоните, спрямо които трябва да протече целия процес, без да ангажира управляващите с цялостна финансова отговорност и конкретно изпълнение по формирането и организацията на новите бежански селища, както и построяката на жилища. Изводът, до който може да се достигне от прегледа на разгледаните нормативни документи е, че предначертанията на управляващите за разрешаване комплексния въпрос с настаняването на бежанците в определени селища и най-вече в частта, отнасяща се до изграждането на нови такива, отразяват променените намерения на централната власт по бежанския въпрос, въплътени в конкретни разработки за осъществяването им.

Основни положения, с които се определят параметри и инструментариум по изграждане на бежански поселения в страната, се развиват в *Закона за трудовите земеделски стопанства (ЗТЗС)*, в специален раздел – „Вътрешно заселване“, както и в *Правилника за прилагането му*¹². Заложените постановки си поставят за цел нормативно уреждане на „вътрешното заселване на преселници и бежанци от завладения български покрайнини или от други чужди земи“ [Кърджиев, Н. А. 1928, с. 10]. В изпълнение на законовите разпоредби, в началото на 1925 г., е учредена Централна комисия под председателството на земеделския министър Янаки Моллов,

¹² В рамките на разглеждания период работата на Главната дирекция на трудовите земеделски стопанства (ГДТЗС) се заключава в подготвителни действия – установяване на наличната свободна земя, изработване и допълване Плана за вътрешно заселване от 1925 година, уточняване местата, където да се създадат нови квартали и селища и определяне приблизителният брой на семействата за настаняване във всяко едно селище.

която поема задължението да установи местата за заселване, съгласно чл. 51, параграф V от ТЗС. Според правителствения магистрат „*окончателното разрешение на бежанския въпрос е от пряка държавна необходимост и оземляването трябва да започне веднага*“. За улеснение задачите на комисията, на 15.02.1925 г. Главната дирекция на трудовите земеделски стопанства (ГДТЗС) представя обстоен *Проекто-план за вътрешно заселване* [**Известия. Периодичен орган на ГДТЗС**. Бр. 3, 15.02.1925 г., 1–10]. В този План са регламентирани конкретните дейности по снабдяване със земя на определени категории земеделци, които включват и бежанците, тяхното вътрешно заселване и осигуряване на жилища. Водещ мотив за неговото разработване, изразен от министъра на земеделието и държавните имоти Я. Моллов, е стремежът за окончателно разрешение на бежанския въпрос, чрез провеждане на оземляване, което да бъде „*правилно и ефикасно изпълнено*“¹³. Съобразно плановите начертания се предвижда да бъдат основани 22 нови поселища и 278 поселнически нови квартали до стари населени места, придружени с нужните данни за количеството на бежанците, разполагаемите фондови земи и др.¹⁴ Впоследствие планът неколkokратно е допълван и в него са включени нови квартали и поселища на територията на страната¹⁵. На практика обаче в страната са създадени 25 нови бежански селища¹⁶ и 391 друг вид бежански поселения – основно квартали, но и самостоятелни махали [**Кърджиев, Н. А.** 1928, с. 17; **Известия. Периодичен орган на ГДТЗС**. Бр. 3, 15.02.1925 г., 2–9; Бр. 5, 25.03.1925 г., с. 7; Бр. 6, 10.04.1925 г., с. 5; Бр. 12, 18.07.1925 г., 2–3; **Хитилов, Н.** 1932, 168–169]. Централната комисия одобрява представения от ГДТЗС план за основаване на новите бежански поселища и квартали и взема решение за конституиране на специални местни комисии, в състава на които влизат органите от ведомствата, предвидени в чл. 51, над които тя поема пълно разпореждане. Уточнена е и организацията по дейности от общ държавен и окръжен характер, като прокарването на пътища за връзка на новите поселения с близките населени места, ж.п. гари и др. За реализирането на тази задача се прилага позната, от предходните години, практика – организиране на трудови бригади, съставени от бежанците, както и отпускане на необходимия брой трудоваци за сметка на държавата.

Съдържанието на Плана за вътрешно заселване е разгърнато в два параграфа [**Кърджиев, Н. А.** 1928, с. 45–47]. В първия са включени административни разпоредби, които предвиждат упътвания към подготвителните работи за изграждане на бежанските поселения. Те засягат конкретните места, където ще бъдат построени новите селища, определени от комисия, в която влизат директорът на подвижната земеделска катедра или агрономът (ако мястото е горски фонд, участва лесничеят), като орган на Министерство на земеделието и държавните имоти, окръжният инженер или участъков кондуктор, окръжният лекар, делегат на бюрото за настаняване на бежанците и ГДТЗС. Директорът на подвижната земеделска катедра или агрономът, с помощта на държавен землемер и при нужда, с участието на държавен лесничей определят и отмаркират обществената, кооперативната и частната поземлена собственост на новите поселища.

Следващата точка от Плана задължава ГДТЗС да уведоми околийските комисии на ТЗС кои места са избрани за нови поселища и нови квартали в околията, като укаже колко и кои земеделски бежански семейства е предвидено да се настанят на постоянно местожителство. Едновременно с това Дирекцията уведомява бежанските семейства, които са определени за

¹³ [**Кърджиев, А. Н.** 1928, с. 44].

¹⁴ Пак там, с. 17.

¹⁵ **Известия. Периодичен орган на ГДТЗС**. Бр. 5, 25.03.1925 г., с. 4; бр. 6, 10.04.1925 г., с. 5; бр. 12, 18.07.1925 г., 2–3.

¹⁶ Трябва да се има предвид, че тук са отбелязани самостоятелните новообразувани селища. Има случаи при които нови поселения се създават в землищата на съществуващи населени места, проектират се с името на селището, към което принадлежи землището и после стават част от това селище, т.е. не остават самостоятелни селища. Те не се включват в посочения брой новосъздадени бежански поселения.

настаняване в дадено поселище или квартал, а те от своя страна са длъжни да изпълняват постановленията на чл. 174 от Правилника за прилагане на ЗТЗС.

Към задълженията на ГДТЗС се прибавя отговорността да уведоми Дирекцията на железниците да отпусне вагони за превоз на преселниците до най-близката ж.п. гара, съгласно чл. 53 от ЗТЗС, а така също и за безплатния превоз на бежанците и покъщнината им, съгласно чл. 3, п. IV от Закона за изменение и допълнение на Закона за настаняване на бежанците и обезпечаване на поминъка им. В ресора на Общинските съвети остава организацията, чрез системата на трудовата повинност, по превозване инвентара и покъщнината на бежанците и преселниците от мястото на тръгването до най-близката ж.п. гара, както и от тази на слизането до мястото на окончателното им настаняване. При невъзможност, това остава за сметка на фонда на ГДТЗС. Съгласно общия план ГДТЗС уведомява Министерство на земеделието и държавните имоти (Отделение за горите) за количеството на дървения строителен материал, нужен за всеки квартал и поселище, което от своя страна разпорежда потребното до лесниците за определяне на сечища. ГДТЗС уведомява околийските комисии на ТЗС кои сечища са определени за изсичане, като едновременно изисква околийският технически ръководител да организира бежанците и поселенците в „*трудова чети*“ за изсичането. Превозът на материала от сечището до мястото за заселване се организира от местния общински съвет за сметка на трудовата повинност или за сметка на фонда на ГДТЗС. По същия начин става преносът и на други видове строителни материали.

Макар Втора част от подробния План за вътрешно заселване да засяга основно вътрешното устройство на конкретните поселения, в началото ѝ са формулирани изискванията за определяне положението и размерът на новите поселения по отношение на съседните населени места.

В указанията на земеделския министър до околийските комисии за ТЗС, по отношение на вътрешното заселване се уточнява, че с начертания план, не се преследва обширна и сложна колонизация, чиято цел е да бъдат населени неограничени пространства и да се разрешат значителни стопански и политически проблеми. Задачите, които се поставят са определени от ограничения размер на фондовите земи, които не позволяват заселването да бъде широкомащабно. В тази връзка се конкретизират обектите, в които то може да бъде осъществено и това са части от отчуждените частни земи, фондовите общински мери, държавните земи, изключените от обекта на горското стопанство части от общинските гори, земите от изсушените държавни блата и мочури и др. Предназначението на изброените поземлени участъци е преди всичко за задоволяване културно-стопанските нужди на държавата и после за раздаване на земеделски работници. В изпълнение на постановленията на член 49 от ЗТЗС се налага използването на всички останали свободни по-големи комплекти земи за създаване на нови селища, а където не е възможно, се пристъпва към образуване на нови квартали към съществуващите вече селища. Важен акцент в постановките на ЗТЗС е, че не се предвижда настаняването на всички нуждаещи се лица в нови селища или в специални квартали към съществуващи селища. Намеренията на Главната дирекция са единичното оземляване да бъде продължено повсеместно в страната, в зависимост от наличността на по-малки комплекти фондови земи, прилежащи към отделните населени пунктове, както и от стремежа да бъдат удовлетворени най-нуждаещите се местни жители [Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. Бр. 12, 22.11.1924 г., 1–5].

Въпреки това, за разлика от единичното оземляване, вътрешното заселване, планирано от ГДТЗС, си поставя за цел да създаде нови модерни села, както и подобни обособени квартали към съществуващи стари селища. Важен акцент в планировката на бъдещите поселения, наречени „*уредени поселища*“, е не просто изграждането на селище върху определено място, с планирани улици, площади и прилични жилищни сгради, а съобразно съвременните хигиенични и благоустройствени условия, на които трябва да отговаря всяко населено място, оформяйки „*добре уредени поселища и квартали*“, да бъдат разрешени и редица културно-стопански задачи. Водещи сред тях са, посредством съвместните действия на самите преселници, които основавайки отделни примерни стопанства, да организират уредени напредничави нови села

или земеделски квартали при съществуващи населени места, служещи за пример като средища на съвременна материална и духовна култура пред околните „останали назад села“ [Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. Бр. 12, 22.11.1924, с. 2].

Преди да се пристъпи към изграждане на новите поселения, планът на Главната дирекция предвижда определени подготвителни дейности в отделните околии. Приоритет за общинските съвети е грижата добре да проучат местата, където биха могли да се образуват нови селища и квартали, като се има предвид, че се изискват групи най-малко от по 20 земеделски домакинства за всяко селище, т.е. на избрания пункт да има място най-малко за 20 къщи с по 2 дка двор, място за обработваема земя, мера, кооперативни опитни полета, разсадници и прочее. Изискването е най-напред да се търсят такива места по фондовите земи (предимно за образуването на нови поселища), като за целта се провеждат консултации с компетентните длъжностни лица и такива, които впоследствие биха се устроили след пресушаване на блатата, изкореняване на гори и т.н.

За основаване на нови квартали е достатъчно да се посочат към кое съществуващо селище може да се създаде такъв, състоящ се от десетина или повече къщи, което да наподобява едно средно заможено село, със земя за дворни места и условия за земеделско производство.

При избора на местата за нови заселища околийските комисии на ТЗС са задължени да имат предвид: 1) местата да са изложени на слънце; да се предпочитат места със слаб наклон и южно изложение пред равните и северни места; 2) почвата да бъде суха, да се предпочитат глинесто-чакълести почви; 3) да имат изобилна и чиста вода за пиене, за домакински нужди и за поене на добитъка или поне да са места, където може да се прокара вода от близки разстояния; 4) да се избягват плитки подпочвени води, за да не бъдат влажни сградите; 5) местата да не са изложени на постоянни и силни ветрове, заселищата да се оформят на обратната страна от посоката на вятъра; 6) да няма близки мочурливи и блатисти места, за да се избегнат епидемии; 7) местата да се определят с оглед лесно планиране и разширение, като се има предвид да бъдат запазени парцели за обществени учреждения, площи, градини, да се ситуират с оглед финансово достъпна и ефикасна канализация, да са недалеч от малки бързотечни води; 8) местата да бъдат колкото може по-централно разположени по отношение на онези работна земя, която ще се даде на бежанците; 9) да са лесно достъпни, т.е. в близост до съществуващи пътища, шосета, ж.п. линии. В населени места, които разполагат с утвърдени регулационни планове местата да бъдат избрани в чертите на самия план, а ако комисията избере места извън чертите, е допустимо да се направи разширение на плана. Където отсъстват подобни планове – те ще се изработват от съответните технически служби [Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. Бр. 4, 21.02.1925 г., 2–20].

ГДТЗС подготвя и *Разпределение*, с което временно настанените от нея бежански семейства се насочват за постоянно местожителство в конкретни населени места [Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. Бр. 4, 21.02.1925 г., 2–20].

Информацията, заложена в разпределението разяснява, от една страна околията и селището, където се намират временно настанени бежанските семейства, както и техният брой, а от друга страна числеността на онези от тях, на които предстои да променят местожителството си, селището и съответната околия, където ще бъдат преместени за постоянно установяване. Във връзка с разработеното разпределение Общинските съвети са задължени да оставят на постоянно местожителство в общините си минимум толкова семейства, колкото са предвидени в него.

От направения преглед на разработената от ГДТЗС нормативна база за проектиране и изграждане на бежански поселения, като средство за трайното установяване на тези преселници на територията на страната, може да се достигне до следните изводи относно същността и спецификите при формиране на въпросните поселения.

Изяснявайки основните типове населени места, по своя замисъл и вътрешно устройство новоизгражданите бежански поселения могат да бъдат причислени към селски тип селища. Подобно на традиционните села бежанските поселения в повечето случаи се разполагат в зе-

меделски участъци, в които техните обитатели да се занимават основно със селскостопански дейности.

Макар в Плана за вътрешно заселване броят на предвидените за построяване бежански поселения да отстъпва значително пред този на кварталите, които предстои да се оформят към съществуващи селища, по-голямо внимание е отделено на първите. Причината за това вероятно се дължи на нивото на сложност при проектиране на тези поселения, поради по-голямото пространство, което обемат и необходимостта да се генерира и организира самостоятелната им уредба, функционалност, осигуряване на комуникация със заварената селищна мрежа и пр.

В нормативните актове от изследваната епоха са регламентирани и основните принципи и насоки за **устройството и организацията** на бежанските поселения.

Независимо че в най-ранните, за проучвания период, законодателни разпоредби, отнасящи се до интересувашите ни процеси – тези *разработени от правителството на В. Радославов през 1913 – 1915 година*, не е очертана цялостна програма за установяване на бежанците в България, все пак има определени постановки, които разкриват вижданията на управляващите по отношение устройване на бежанците в новите им местообиталища.

В документите от този период изрично се декларира, че с оглед разпределението между новоустановилото се население, на наличните за целта имоти, към всеки бежански център се създава специална комисия, оглавявана от един държавен служител и един постоянен деловодител, която да организира и ръководи тези процеси [ЦДА, Ф. 176К, оп. 3, а.е. 209, л. 19а – 20]. Към комисииите се назначават землемери, които осъществяват точното измерване на свободните земи (пасища, гори и пр.), оформянето на имотни парцели и равномерното им разпределение между бежанците. Комисията следи за това общините безплатно да предоставят необходимия дървен материал от своите гори, за строителството на бежански къщи, обори и пр. Тя подпомага Министерството на обществените сгради и благоустройството при формирането на работни групи от бежанци, които да се използват при направата на шосета, мостове, доставката на чакъл за настилки и пр., към и в селищата, където са настанени. Тези комисии се опитват да урегулират противоречията между отделните държавни учреждения, провокирани от различните виждания по конкретни казуси във връзка с настаняването на бежанците и пр.

По-нататъшното разработване на общовалидните принципи, на които се подчиняват устройството и организацията на бежанските поселения се осъществява в *ЗЗБОП и Правилника за неговото прилагане* [ДВ, бр. 214, 21.12.1920 г.; бр. 281, 17.03.1921 г.].

Според началните разпоредби на тези нормативни актове, след като бежанските земеделски семейства бъдат обезпечени със земя за обработване, като основен източник на препитание (член 3 от първоначалния вариант на ЗЗБОП от 21.12.1920 г.), се предвижда да се пристъпи към тяхното настаняване посредством осигуряване на жилища.

В няколко отделни параграфа на поясняващия закона нормативен документ е описан алгоритъмът за жилищно настаняване на бежанците, съпроводен с допълващи уточнения [ДВ, бр. 281, 17.03.1921 г.]. В текстовете се обръща внимание на обстоятелството, че държавата не поема задължение по строежа на жилищни сгради, а само улеснява процеса чрез формулировките на закона (член 60). Изграждането на бежански жилища остава инициатива на самите преселници, за която те могат да бъдат кредитирани от съответните финансови институции, ползвайки някои облекчения. Предвид обстоятелства от различно естество, пред които са изправени бежанците, както и трудностите, съпътстващи изграждането на жилища, ангажирани с настаняването им ведомства допускат направата на временни жилища, с тенденция впоследствие да бъдат заменени с постоянни.

По отношение раздаването на готови жилищни и поминъчни сгради също е посочена конкретика. За рационално използване на този тип постройки се изисква тяхното разпределение да бъде съобразено със занятието на бежанеца. В случаите, когато сградите са малки – се настанява само едно семейство; при по-големи сгради – жилището се разделя на части и в него се настаняват няколко семейства, където е възможно се избират такива, които са родствени помежду си (член 52). При раздаването на сгради на територията на чифлици и извън селищата,

се препоръчва към постройките да се предвиди и обработваема земя, място за отглеждане на добитък и дворно място (членове 52 – 56). Определянето на местата за жилища на бежанците в нови селища или новозастроени махали, е предмет на дейност на специално учредени за целта благоустройствени комисии (член 61). Тяхната работа се състои в проучване на жизнената среда в хигиенно отношение, водоснабденост, възможности за развитие на различни видове инфраструктура – транспортна, производствена, обществена, обезпеченост от парцели за паркове, площади и пр. Въз основа на своето проучване благоустройствената комисия изготвя протокол, по който се извършва парцелирането на определената площ, а при липса на регулационен проект се предприемат необходимите технически процедури по изработване на такъв (член 63).

Разпределението на парцелите между бежанците става по жребий (член 64). При заселването на бежанци в стари селища, Правилникът предвижда парцелите в централните места да се предоставят на занаятчии и търговци, а разположените в покрайнините – на земеделци, предвид близкото отстояние до обработваеми площи (член 67). Не е пропуснато включването на технически изисквания към строящите се жилища (член 70).

Относно осигуряването на строителни материали, с изключение на това, че дървеният такъв е безплатен, организацията по снабдяването и заплащането на останалите строителни суровини, остава грижа на самите бежанци (членове 79 – 92).

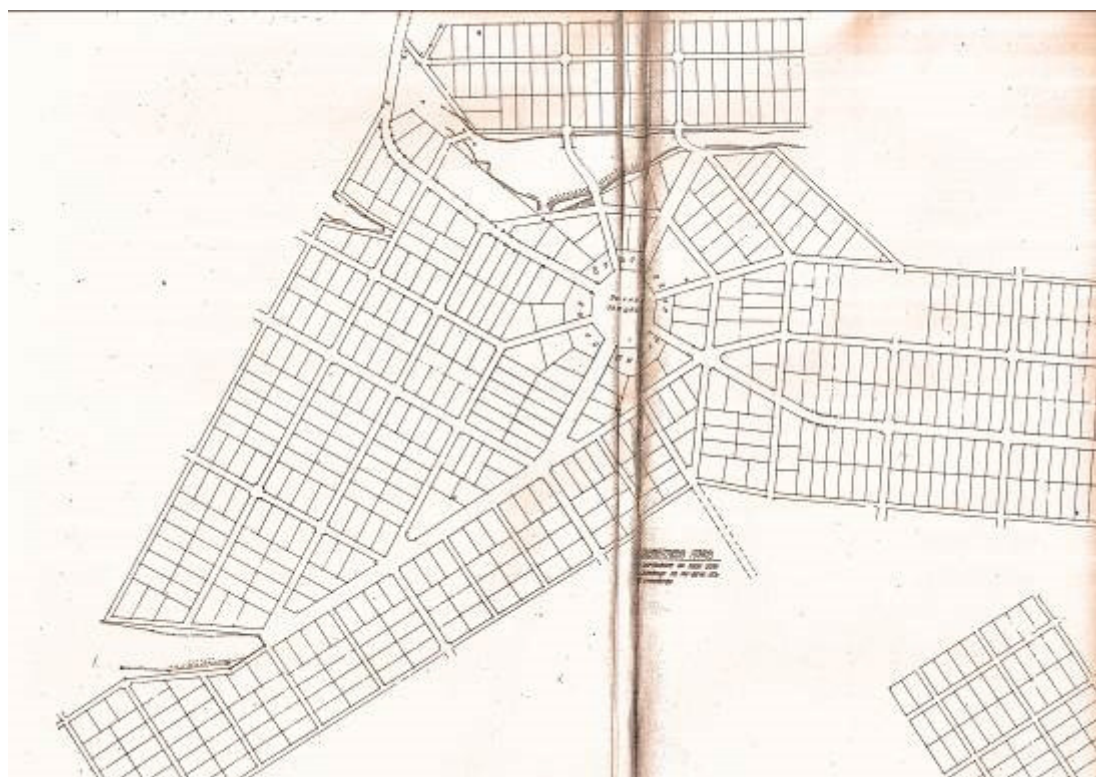
Заложените текстове по жилищния въпрос в първоначалния вариант на ЗЗБОП от 1920 г., в частта му, отнасяща се до бежанците, не са засегнати осезаемо в промените, нанесени на закона от правителството на Александър Цанков [СД, XXI ОНС, 5.07.1924 г., 2965, 2981].

Изключително детайлни са предписанията за различни „мероприятия от държавен и окръжен характер“, свързани с устройството и организацията на новообразуваните бежански поселения в страната, които са отразени в *Плана за вътрешно заселване от 1925 година* [Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. Бр. 3, 15.02.1925 г., 2–10]¹⁷. Те включват редица дейности за постигане тяхната целокупност и функционалност, както и съгласуваност по отношение съседните населени места. Според Плана, определянето на парцелите в новите квартали – дворни места до 2 дка, съгласно чл. 35 от ЗТЗС, става от общинския съвет, местния кондуктор (орган на Министерство на благоустройството и пр.) и агронома, респективно земеделския администратор.

Парцелирането на одобреното място за квартал и разпределянето между преселниците се извършва от държавния землемер, като се спазва нареждането на член 184 от Правилника за приложение на ЗТЗС [Кърджиев, Н. А. 1928, 45–47]. Във връзка с главните пътища, предназначени да водят към близкия окръжен град, околийски център и съседните села, при планировката на поселището се отдава значение на размера и направлението на новите главни и второстепенни улици. Предвидени за изграждане са един или два площада със съответстващо озеленяване под формата на парк или игрище. Общинските, държавни и обществени сгради: община, църква, училище, читалище с театрален салон, болница с аптека, баня, здания на задължителната поселищна кооперация се нареждат кръгообразно около площада. Планират се и допълнителни, т.нар. кооперативни постройки, съобразени с големината на поселището или квартала, а също и с характера на земеделското производство: фурна, сушилни за овошия и зеленчуци, винарска изба и др. Жилищните постройки и стопански сгради се проектират според техническата номенклатура, разработена от ГДТЗС, чийто стремеж е да очертаят „един благоустроен, напредничав стопански двор“. Сред останалите дейности, които държавата поема отговорност да осъществи, са прокарването на канализация, водоснабдяване и осветление; пресушаване на блата, регулиране брегове на реки, изграждане на мостове и пр. Наред с дейностите, изискващи държавна намеса, при устройването на новите поселения се препоръчва да се приложат и мероприятия от общински и кооперативен характер. Подобни начинания са: оформяне на опитно поле, разсадник, зеленчукова градина, училищен и скотовъден фонд,

¹⁷ Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. Бр. 3, 15.02.1925 г., 2–10. План за вътрешното заселване през 1925 г.

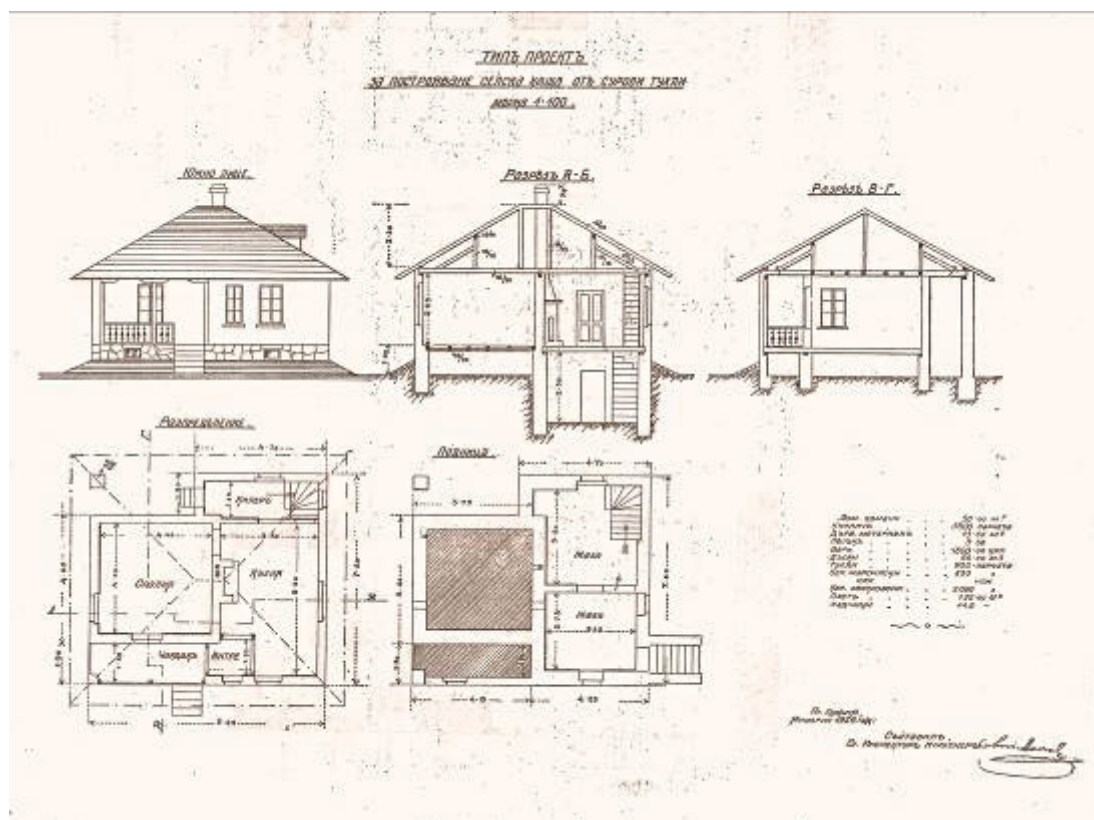
отводнителни и напоителни канали и мн. др. [Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. Бр. 3, 15.02.1925 г., 2–10]¹⁸.

Обр. 1. План на новообразувано бежанско село. Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. Бр. 4, 21.02.1925 г., с. 20а, б.

Съгласно конкретиката на идейния план на ГДТЗС, очертаващ цялостната представа за проектираното бежанско поселение са и детайлните предназначения за устройство на жилищното пространство на отделното бежанско семейство. То се осъществява в обособен двор с обем от 2 дка и лице от 20 м. Сградите се застрояват по граничните съседни линии, а там където мястото е свободно между сградите, по посочените линии се посадят дъбови или други дървета. Във вътрешното пространство на двора се разполагат цветна градина, кладенец, зеленчукова и овощна градина, и пчелин. Според подробното описание на жилищните сгради, те трябва да разполагат с кухня, спалня, антре (коридор или пруст), килер, чардак, а отстрани навес за инструменти. [Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. Бр. 4, 21.02.1925 г., 2–20].

¹⁸ Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. Бр. 3, 15.02.1925 г., 2–10. План за вътрешното заселване през 1925 г.

Обр. 2. Проект на селска къща. Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. 4, 21.02.1925 г., с. 14.

Прегледът на теоретичните постановки, свързани с устройството и организацията на бежанските поселения позволява следните изводи:

1. Точно е регламентирано обособяването и дейността на комисиите, осъществяващи тези процеси.
2. Предписаните изисквания за оформяне на жилищното и общественото пространство са съобразени с тогавашните достижения в конкретните научни области, така че да гарантират на бежанците нормално качество на живот.
3. Стриктно са диференцирани правата и задълженията при осъществяването на този тип процеси, както на управляващите на общонационално и местно ниво, така и на обитаващите този тип поселения.

С оглед обобщаване на изложението за нормативно обосноваване на държавно ниво през изследвания период, общотеоретични постановки, свързани с устройството и организацията на бежанските поселения можем да установим, че с течение на времето, от една страна еволюират идеите на управляващите по този въпрос, а от друга – нараства детайлизацията при предназначенията във връзка с неговото разрешаване.

Вътрешнополитическата активност на централната власт за уреждане на бежанския въпрос се декларира чрез законодателната ѝ дейност. В рамките на различни законотворчески инициативи се проявяват вижданията на тогавашните български правителства относно съдбата на българите бежанци. В политическото пространство продължително битуват две концепции: от една страна – за временно настаняване на бежанците, с оглед последващо завръщане по родните им места; а от друга – за постоянното им устройване в пределите на българската държава. В търсене на причините за констатираната ситуация, можем да заявим, че въпросът с устройването и интегрирането на бежанците в България, в разглеждания период, не е достатъчно ясен – и на политици и на общество. Отношението към него, през по-голяма част от периода, не е

като към въпрос от първостепенно държавно естество, а като проблем, който засяга предимно самите преселници. Дълго продължилото отсъствие на убеденост за неотменната нужда от следването на системна политика, липсата на дефинирана и всеобхватна програма, включваща целенасочени мероприятия, приемственост и последователно реализиране, в крайна сметка водят до това, предприетите вътрешнополитически мерки, макар и съвкупност от нормативни актове и действия, да нямат окончателност на резултатите с настаняването и оземляването на бежанското население.

Осъщественият в горното изложение анализ позволява да се установи, че макар поредицата от нормативни предписания, изготвени за разрешаване на въпроса с формирането, устройството и организацията на поселенията на източнотракийските бежанци в България, да изостават хронологично от стартирането на изследваните процеси, те отразяват идеите на тогавашното градоустройство. При стриктно прилагане могат да се превърнат в база за реализация на напредничави и модерни модели, целящи подобряване качеството на живот на проучваното население. Същевременно разкритите специфики на нормативната база, свързани с проучваните въпроси позволяват да се очертае обособеното място на този тип поселения в националната ни селищна структура.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Архивни източници / Извори / Sources

Държавен вестник, бр. 13, 20.04.1920 г.; бр. 15, 22.04.1920 г.; бр. 214, 21.12.1920 г.; бр. 277, 12.03.1921 г.; бр. 281, 17.03.1921 г. [*Darzhaven vestnik*, br. 13, 20.04.1920 g.; br. 15, 22.04.1920 g.; br. 214, 21.12.1920 g.; br. 277, 12.03.1921 g.; br. 281, 17.03.1921 g.]

Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. Бр. 3, 15.02.1925 г., 1 – 10; Бр. 4, 21.02.1925 г., 2 – 20; Бр. 5, 25.03.1925 г., с. 7; Бр. 6, 10.04.1925 г., с. 5; Бр. 12, 22.11.1924 г., 1 – 5; Бр. 12, 18.07.1925 г., 2 – 3; [*Izvestia. Periodichen organ na GDTZS* Br. 3, 15.02.1925 g., 1 – 10; Br. 4, 21.02.1925 g., 2 – 20; Br. 5, 25.03.1925 g., s. 7; Br. 6, 10.04.1925 g., s. 5; Br. 12, 22.11.1924 g., 1 – 5; Br. 12, 18.07.1925 g., 2 – 3.]

Кърджиев, Н. А. 1928 – Отчет на Главната дирекция на трудовите земеделски стопанства. София, 1928. [*Kardjiev, N. A.* 1928 – Otchet na Glavnata direksia na trudovite zemedelski stopanstva. Sofia, 1928.]

Стенографски дневници, XXI ОНС, 5.07.1924 г., с. 2965, 2981. [*Stenografski dnevnitsi*, XXI ONS, 5.07.1924 g., s. 2965, 2981]

ЦДА, Ф. 176К, оп. 3, а.е. 209, л. 18 – 20, л. 19б, л. 20а, л. 20б. [*CDA*, F. 176K, op. 3, a.e. 209, 18–20, l. 19b, l. 20a, l. 20b.]

в. Тракия, бр. 169, 29.10.1925 г., с. 3; бр. 173 от 26.11.1925 г., с. 1.; [*v. Trakia*, br. 169, 29.10.1925 g., s. 3; br. 173 ot 26.11.1925 g., s. 1]

Публикации / Publications

Александров, М. 2017 – Демографската политика в законодателството на България през периода 1879–1912 година, София, 2017. [*Aleksandrov, M.* 2017 – Demografskata politika v zakonodatelstvoto na Bulgaria prez perioda 1879–1912 g., Sofia, 2017.]

Боев, Б. 2021 – Концепции за разрешаване на българския бежански въпрос в контекста на създаването на Закона за селскостопанско настаняване на бежанците през 1926 година – В: Миграции, общности и културноисторическо наследство. София, 2021, 287–311. [*Boev, B.* 2021 – Kontseptsii za razreshavane na bulgarskia bezhanski vapros v konteksta na sazdavaneto na Zakona za selskostopansko nastanyavane na bezhantsite prez 1926 g. – V: Migratsii, obshtnosti i kulturnoistorichesko nasledstvo. Sofia, 2021, 287 – 311.]

Боев, Б. 2022 – Мерки за разрешаване на българския бежански въпрос и средства за тяхното осъществяване в контекста на Закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им (1920–1937). – В: Миграция и обществено развитие. Материали от национален научен проект на ИИИ при БАН, том 2, 2022, 108–126. [*Boev, B.* 2022 – Merki za razreshavane na bulgarskia bezhanski vapros i sredstva za tyahното osashtestvyavane v konteksta na Zakona za zaselvane na bezhantsite i obezpechavane na pominaka

im (1920–1937). – V: Migratsia i obshtestveno razvitie. Materiali ot natsionalen nauchen proekt na III pri BAN, tom 2, 2022, 108–126.]

Боев, Б. 2023 – Законът за бежанския заем от 1926 г. и концепцията за настаняване на българските бежанци. – Балканите – език, история, култура, 2023 / том 8 / Бр. 1, 157–176. [Bоеv, B. Zakonat za bezhanskia заем ot 1926 g. i kontseptsiyata za nastanyavane na bulgarskite bezhantsi. – Balkanite – ezik, istoria, kultura, 2023 / Br. 1, 157–176.]

Българските бежанци..., 2018 – Българските бежанци в Бургас и региона 1878–1945 г. Сборник с доклади. Бургас, 2018. [Balgarskite bezhantsi v Burgas i regiona 1878–1945 g. Sbornik s dokladi. Burgas, 2018.]

Българско дружество „Червен кръст“. 1925 – Българско дружество „Червен кръст“. Бежанският въпрос в България. София, 1925, 19–29. [Balgarsko druzhestvo „Cherven krast“. Bezhanskiyat vapros v Balgariya. Sofia, 1925, 19–29.]

Делева, И. 2022 – И. Делева. Case study: Разказ от първо лице за изселването на българи от село Пишманкьой, Малгарско през лятото на 1913 г. – В: Сборник материали от научна конференция „Българските земи и България: културен и исторически кръстопът“, Шумен, 2022, 222–230. [I. Deleva. Case study: Razkaz ot parvo litse za izselvaneto na balgari ot selo Pishmankyoy, Malgarsko prez lyatoto na 1913 g. – V: Sbornik materiali ot nauchna konferentsiya „Balgarskite zemi i Balgaria: kulturen i istoricheski krastopat“, Shumen, 2022, 222–230.]

Делева, И. 2022 а – И. Делева. Бележки към историята на черноморските селища Баня, Емине, Обзор и съседните населени места в контекста на бежанската тематика. – ИТНИ, том 18–19, София, 2022, 324–348. [I. Deleva. Belezhki kam istoriyata na chernomorskite selishta Banya, Emine, Obzor i sasednite naseleni mesta v konteksta na bezhanskata tematika. – ITNI, tom 18–19, Sofia, 2022, 324–348.]

Делева, И. 2022 б – И. Делева. Формиране на бежанските поселения в България (по примера на бургаския квартал Крайморие) – първата третина на XX век. – Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, Факултет по хуманитарни науки, Том XXXIII А/2. Шумен, 2022, 159–172. [I. Deleva. Formirane na bezhanskite poseleniya v Balgariya (po primera na burgaskiya kvartal Kraymorie) – parvata tretina na XX vek. – Godishnik na Shumenskiya universitet „Episkop Konstantin Preslavski“, Fakultet po humanitarni nauki, Tom XXXIII A/2. Shumen, 2022, 159–172.]

Делева, И. под печат – И. Делева. Териториално разпределение и численост на източнотракийския бежански поток към Малкотърновския район в периода 1913–1925 г. – ИТНИ, том 20, 2023, под печат. [I. Deleva. Teritorialno razpredelenie i chislenost na iztochnotrakiyskiya bezhanski potok kam Malkotarnovskiya rayon v perioda 1913–1925 g. – ITNI, tom 20, 2023, pod pechat.]

Димитров, Г. 1979 – Бежанският проблем при управлението на БЗНС (1920–1923) – Исторически преглед, 1979, № 1, 50 – 68. [Dimitrov, G. 1979–Bezhanskiyat problem pri upravlениeto na BZNS (1920–1923). – Istoricheski pregled, 1979, № 1, 50–68.]

Димитров, Г. 1985 – Настаняване и оземляване на българските бежанци (1919–1939). Благоевград, 1985. [Dimitrov, G. 1985 – Nastanyavane i ozemlyavane na bulgarskite bezhantsi (1919–1939). Blagoevgrad, 1985.]

Константинов, Н. 1923–1924 – Бежанският въпрос. – Списание на Българското икономическо дружество. Год. 22, София, 1923–1924, кн. 8–9, 465–484. [Konstantinov, N. 1923–1924 – Bezhanskiyat vapros. – Spisanie na Bulgarskoto ikonomicheskoto druzhestvo. God. 22, Sofia, 1923–1924, kn. 8–9, 465–484]

Константинов, Н. 1925 – За изгнаниците и бежанците. – в. Тракия, бр. 169, 29.10.1925, с. 3. [Konstantinov, N. 1925 – Za izgnanitsite i bezhantsite. – v. Trakia, br. 169, 29.10.1925, s. 3]

Константинов, Н. 1925 – Родна Тракия. София, 1925; [Konstantinov, N. 1925 – Rodna Trakia. Sofia, 1925.]

Косатев, Т. 1975 – Настаняване на бежанците в Бургаски окръг (1919–1931). – Исторически преглед, 1975, № 2, 57–69. [Kosatev, T. 1975–Nastanyavane na bezhantsite v Burgaski okrag (1919–1931). – Istoricheski pregled, № 2, 57–69.]

Косатев, Т. 1983 – Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919–1923). – Известия на Института по история (ИИИ), 26, 1983, 44–79. [Kosatev, T. 1983 – Politikata na pravitelstvoto na BZNS po bezhanskia vapros (1919–1923). – Izvestia na Instituta po Istoria (III), 26, 1983, 44–79.]

Мантарлиев, Й. 2015 – Бежанският и преселническият въпрос в България по време и след Втората световна война. Благоевград, 2015. [Mantarliev, Y. 2015 – Bezhanskiyat i preselnicheskiyat vapros v Bulgaria po vreme i sled Vtorata svetovna voina. Blagoevgrad, 2015.]

Пейковска, П. 2019 – Демографски аспекти на миграциите в България 1912–1944 година. София, 2019. [Peikovska, P. 2019 – Demografski aspekti na migratsiite v Bulgaria 1912–1944, Sofia, 2019.]

Райчевски, С. 2022 – Тракийският печат до Втората световна война. – ИТНИ, кн. 18 – 19, 2022. [Raichevski, S. 2022 – Trakiiskiiat pechat do Vtorata svetovna voina. – ITNI, kn. 18–19, 2022.]

Трифонов, С. 1992 – Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912–1915 година. София, 1992. [Trifonov, S. 1992 – Trakia. Administrativna uredba, politicheski i stopanski zhivot 1912–1915 g. Sofia, 1992.]

Хитилов, К. 1932 – Селскостопанско настаняване на бежанците 1927–1932. София, 1932. [Hitilov, K. 1932 – Selskostopansko nastanyavane na bezhantsite 1927 – 1932. Sofia, 1932.]

Щерионов, Щ. 2012 – История на България. Т. 9, София, 2012. [Shterionov, Sht. 2012 – Istoria na Bulgaria. T. 9, Sofia, 2012.]

Щерионов, Щ. 2019 – Историческа демография. София, 2019. [Shterionov, Sht. 2019 – Istoricheska demografia. Sofia, 2019.]

Щерионов, Щ. Д., П. Пейковска, В. Мучинов, Д. Ангелова, К. Лилова, М. Александров. 2018 – Мерки за преодоляване на демографските проблеми, съществуващи в България през периода 1879 – 1989 година. – В: Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България. Т. 6. София, 2018. [Shterionov, Sht., Peikovska, P., Muchinov, V., Angelova, D., Lilova, K., Aleksandrov, M. 2018 – Merki za preodolyavane na demografskite problemi, sashtestvuvashti v Bulgaria prez perioda 1879 – 1989 g. – V: Merki za preodolyavane na demografskata kriza v Republika Bulgaria. T. 6. Sofia, 2018.]

Якимов, Н. 1926 – Бежанският въпрос в България. Доклад за дейността на комисията по настаняване на бежанците (1925 година) към Национален комитет на македонските благотворителни братства. София, 1926. [Yakimov, N. 1926 – Bezhanskiyat vapros v Bulgaria. Doklad za deinostta na komisiyata po nastanyavane na bezhantsite (1925 g.) kam Natsionalen komitet na makedonskite blagotvoritelni bratstva. Sofia, 1926.]

Съкращения / List of abbreviations

ГДТЗС – Главна дирекция за трудовите земеделски стопанства

ДВ – Държавен вестник

ДТПС – Дирекция за трудовата поземлена собственост

ЗЗБОП – Закон за заселване на бежанците и осигуряване на поминъка им

ЗТЗС – Закон за трудовите земеделски стопанства

ЗТПС – Закон за трудовата поземлена собственост

ИИИ – Институт за исторически изследвания

ИИИ – Известия на института по история

ИТНИ – Известия на Тракийския научен институт

ЦДА – Централен държавен архив